

УДК 630*90

В.П. Ткач**ЛІСИ ТА ЛІСИСТІСТЬ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ****В.П. Ткач****ЛЕСА И ЛЕСИСТОСТЬ В УКРАИНЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ***Украинский научно-исследовательский институт лесного хозяйства и агролесомелиорации им. Г.Н. Высоцкого, Харьков*

Изложен краткий анализ современного состояния лесов Украины, приведены данные о результатах исследований института по проблеме оптимальной лесистости территории страны, определены проблемы развития лесов и лесного хозяйства в современных условиях. Подчеркнута необходимость разработки новых основ экологического лесопользования, в частности на основе водосборно-ландшафтных принципов, активного внедрения международного опыта.

Ключевые слова: леса Украины; оптимальная лесистость; проблемы устойчивого развития лесного хозяйства.

V. Tkach**FORESTS AND FOREST COVER OF UKRAINE: THE CURRENT STATE AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT***H.M. Vysotskyi Ukrainian Research Institute of Forestry and Forest Melioration, Kharkiv*

A brief analysis of the current state of forests in Ukraine is given. Data on the results of URIFFM research on the problem of optimal percentage of forest land of the country are adduced. The actual problems of development of forests and forestry are identified.

Keywords: forests of Ukraine; the optimal forest cover; the problems of sustainable forest management.

У документах Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) важливе місце відведено екологічному значенню лісів у сучасному суспільстві. Серед прийнятих екологічних угод на конференції були підписані Конвенція про зміни клімату, Конвенція про біологічне різноманіття і Заява про принципи глобального консенсусу щодо раціонального використання лісів. Лісові екосистеми розглядаються насамперед як головний компонент біосфери, здатний стабілізувати та відновлювати її природну рівновагу. Вирішення проблем лісокористування та відтворення лісів в Україні на принципах сталого розвитку набуває загальнодержавного значення.

За результатами фундаментальних досліджень, проведених науковцями Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації імені Г.М. Висоцького (УкрНДІЛГА) [1, 2, 4, 5, 6, 9, 12, 13], встановлено, що внаслідок меліоративного впливу лісів випадає більше опадів (на 32–25 %), збільшується сумарний річковий стік (до 15–20 %), що має особливо важливе значення для вододефіцитної степової природної зони, зростає урожайність сільськогосподарських культур (на 14–35 %), зменшується забруднення ґрунтів і ґрунтових вод. Ліси також мають важливе значення для запобігання ерозії ґрунтів і деградації ґрунтового покриву. Вони, депонуючи вуглець, зменшують негативний вплив змін клімату (табл. 1).

Ліси України є найпотужнішим з факторів, що стабілізують на певному рівні функціональну орга-

нізацію природних екосистем, посилюють їхню стійкість до антропогенного впливу і змін клімату.

Тому одним із найголовніших завдань, визначених Концепцією реформування та розвитку лісового господарства України (2006), є доведення лісистості держави до оптимального рівня. За значимо, що три-чотири століття тому лісистість України була значно вищою і досягала 40 %. Лише протягом XVIII-XIX століть площа лісів унаслідок інтенсивного їх знищення зменшилася майже на третину (табл. 2).

У повоєнний період лісистість України завдяки активним зусиллям лісівників стрімко зростала. Протягом 1946-2011 рр. вона збільшилась в 1,5 рази. На великих площах були створенні ліси на ерозійно небезпечних землях, особливо у степовій зоні. Тому лісистість, зокрема Миколаївської області зросла в 4,6 рази, Запорізької – в 3,0 рази, Херсонської – в 2,9 рази, Дніпропетровської – в 2,7 рази, Одеської і Донецької областей – в 2,4 рази (табл. 3).

Створення лісів за науково обґрунтованими технологіями сприяло закріпленню рухомих пісків Нижнього Придніпров'я, призупиненню ерозійних процесів ґрунтів у Степу та в інших природних зонах України. Науковий досвід закріплення в Україні пісків за допомогою лісів нині вивчається і застосовується багатьма країнами світу. Проте рівень лісистості України все ще не є оптимальним.

Ліси по території України розташовані нерівномірно. Вони сконцентровані переважно на Поліссі та в Українських Карпатах. Ліси сформовані понад 30 видами деревних порід, серед яких домінують сосна звичайна, дуб звичайний, бук лісовий, ялиця

Таблиця 1. Еколого-ресурсний потенціал лісів України

Показники	Величина
Вкриті лісовою рослинністю землі	9,6 млн га
Лісистість	15,9 %
Загальний запас деревини в лісах	2,1 млрд м ³
Загальна фітомаса лісів	1,2 млрд т
Загальний середній приріст деревини, у т.ч. з 1 га лісу	35,0 млн м ³ /рік 3,8 м ³ /га
Загальний обсяг вуглецю, накопиченого в лісах, у т.ч. щорічний обсяг поглинутого вуглецю	617,0 млн т 17,0 млн т/рік
Збільшення опадів внаслідок впливу лісів	3,2-25,0 %
Зменшення поверхневого стоку на вкритих лісовою рослинністю землях	50-85 %
Зменшення сумарного річкового стоку при досягненні оптимальної лісистості водозборів	до 35,0 %
Збільшення підгрунтового стоку при досягненні оптимальної лісистості водозборів	30,0-40,0 %
Зменшення забруднення ґрунтів хімічними сполуками в лісових смугах	10,0-80,0 %
Приріст урожаю сільськогосподарських культур внаслідок меліоративного впливу лісових смуг	5,4-36,3 %

Таблиця 2. Зміна лісистості території України протягом XVII - початку XX ст., % [3]

Губернії	Роки				
	1696	1796	1861	1887	1914
Волинська	-	43,7	40,5	23,4	25,4
Катеринославська	-	1,7	1,5	2,1	3,7
Київська	30,1	24,5	23,8	18,2	15,1
Подільська	-	14,5	14,2	11,7	9,5
Полтавська	25,6	17,2	8,5	5,9	5,0
Таврійська	-	6,0	5,5	4,8	5,3
Харківська	20,5	11,5	12,4	9,5	8,1
Херсонська	-	1,6	1,4	1,2	1,7
Чернігівська	35,5	24,7	19,3	21,0	14,9
Разом	-	16,2	14,2	10,7	9,8

звичайна, береза повисла, граб звичайний, ялиця біла. Хвойні насадження займають 42% загальної площі лісів, зокрема сосна – 33%, а твердолистяні насадження – 43%, зокрема дуб і бук – 32% [7] (рис.1).

Середня лісистість загалом для України становить 15,9% (станом на 01.01.2011 р.), що є одним з найнижчих показників лісистості країн Європи. Вона змінюється від 42% у Карпатах до 5,3% у Степу (рис. 2). Порівняно з середньоєвропейськими показниками в нашій державі рівень лісозабезпечення є одним з найнижчих – на одного мешканця припадає близько 0,2 га лісів (табл. 4). Україна, поряд з Великобританією, Нідерландами, Іспанією, Італією відноситься до лісодефіцитних країн, тому її політика у цій сфері спрямована, головним чином, на відновлення лісових ресурсів.

На підставі фундаментальних досліджень науковців УкрНДІЛГА [1, 4, 5, 6, 9, 12, 13] визначено нормативи оптимальної лісистості для адміністративних районів, природних зон і загалом для України (табл. 3, рис. 2).

Ці величини оптимальної лісистості покладені в основу розрахунків показників Державної цільової програми „Ліси України” на 2010–2015 рр., а також відповідних обласних програм розвитку лісового господарства.

Слід зазначити, що при визначенні оптимальної лісистості території України окремо обґрунтовували необхідні площі масивних лісів і систем насаджень цільового призначення (цільових груп захисних насаджень): прирічкових, проти-ерозійних, придорожніх, ползахисних, насаджень зелених зон міст, селищ, курортів тощо.

Рисунок 1. Поширення лісів України (за матеріалами лабораторії нових інформаційних технологій УкрНДІЛГА)

Таблиця 3. Фактична і оптимальна лісистість території України, %

Адміністративно-територіальні одиниці	Фактична лісистість за даними обліку лісового фонду різних років							Оптимальна лісистість
	1946	1956	1966	1978	1983	1988	1996	
АР Крим	-	9,2	9,8	10,0	9,8	10,4	10,6	19
Вінницька	10,0	10,7	11,2	11,0	11,4	11,5	12,8	15
Волинська	17,2	23,1	28,0	29,4	29,2	30,4	30,9	36
Дніпропетровська	1,9	2,6	2,4	2,7	3,0	3,6	5,2	8
Донецька	2,8	4,2	4,2	4,4	4,8	4,8	6,7	12
Житомирська	24,1	27,8	29,2	31,7	31,7	31,3	32,6	36
Закарпатська	48,1	47,7	46,6	48,8	49,7	50,0	50,8	55
Запорізька	1,3	1,6	1,8	1,2	1,2	1,3	3,9	5
Івано-Франківська	35,8	34,3	33,8	32,0	39,6	40,7	40,9	48
Київська	14,3	17,3	18,4	19,8	20,1	19,4	20,4	24
Кіровоградська	4,6	4,5	4,8	4,0	4,1	4,5	6,2	11
Луганська	5,2	6,2	6,4	8,2	8,6	8,8	10,7	16
Львівська	24,9	24,0	24,8	25,4	25,5	28,0	28,5	30
Миколаївська	0,8	1,5	1,9	1,2	1,6	1,9	3,7	7
Одеська	2,4	3,4	3,7	3,5	3,8	4,1	5,7	9
Полтавська	5,0	6,5	6,4	7,1	7,4	7,5	8,5	15
Рівненська	28,5	30,9	32,4	35,5	36,1	36,2	36,5	41
Сумська	13,6	14,2	14,7	15,5	16,0	16,3	17,4	20
Тернопільська	11,2	10,7	11,2	12,0	12,6	12,9	13,1	20
Харківська	8,9	9,2	10,3	10,2	10,4	10,7	12,1	15
Херсонська	1,6	1,8	2,0	3,0	3,1	3,1	4,6	8
Хмельницька	10,8	10,9	10,8	11,4	11,6	11,9	12,5	17
Черкаська	-	11,5	12,4	13,2	13,7	13,8	15,2	16
Чернівецька	25,8	27,6	26,2	28,0	28,8	28,8	29,2	33
Чернігівська	15,1	16,5	16,6	17,7	18,0	19,2	20,3	22
Україна	10,3	12,4	12,9	13,7	14,2	14,3	15,9*	20

*Станом на 01.01.2011 р.

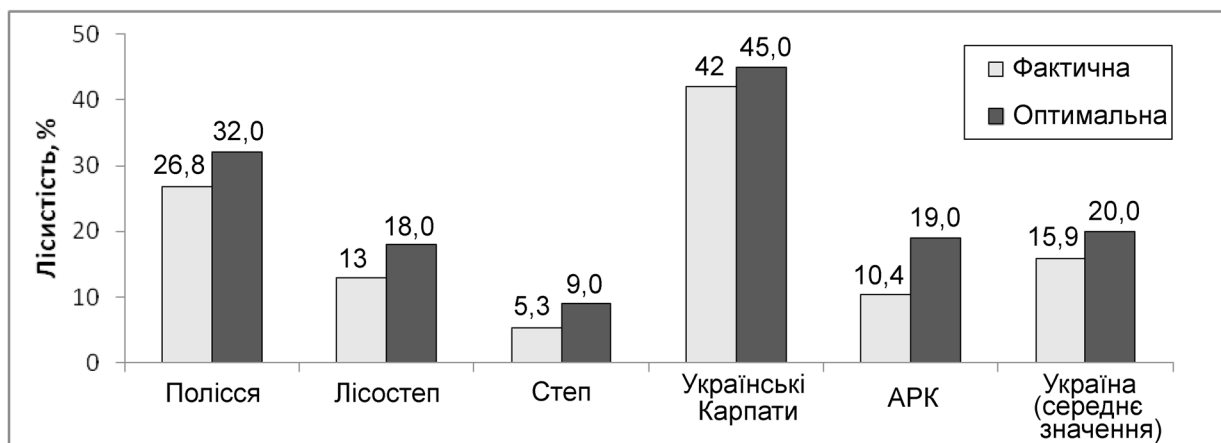

Рисунок 2. Лісистість території України

Таблиця 4. Показники лісозабезпеченості в Європі [14]

Region	Загальна площа, тис.га	Площа лісів, тис.га	Лісистість, %	Площа лісів на 1 мешканця, га
Уся Європа	2260128	933326	41,3	1,3
Північна Європа	112329	52538	46,8	2,8
Західна Європа	245569	59479	24,2	0,2
Східна Європа	1902230	821309	43,2	2,4
Україна	60350	9400	15,6	0,2

При розрахунку оптимальних площ цільових груп насаджень та їх співвідношень враховували неоднорідність території України за природними умовами, особливості розміщення лісів на водозборах, особливості рельєфу (крутизна схилів, ступінь еродованості ґрунтів, рівень загрози вітрової ерозії тощо).

Тому досягнення оптимальної лісистості території України сприятиме запобіганню виникнення небажаних процесів, що відбуваються в екосистемах (зокрема деградації ґрунтів, забрудненню та обміліттю рік, опустелюванню), а також реалізації ідеї сталого розвитку лісового господарства в умовах зміни клімату та антропогенного тиску.

Ліси є потужним акумулятором вуглецю. Вони істотно зменшують негативні наслідки парникового ефекту. Проведені розрахунки з використанням сценарних моделей показали, що при створенні нових лісів відповідно до Державної цільової програми „Ліси України” 2010-2015 роки у їх фітомасі буде накопичуватися додатково майже 20 млн т вуглецю [2].

Для досягнення необхідного рівня лісистості в державі необхідно додатково створити щонайменше 2,5 млн га нових лісів.

При створенні оптимальних за структурою нових лісів і захисних лісових смуг різного цільового призначення важливо не порушувати природні лукові й болотні угруповання, природну цілісність усіх компонентів екосистем – тваринного, рослинного світу, мікроорганізмів.

Тому необхідно поглибити дослідження щодо типізації території України за якісними ознаками екологічних порушень агролісоландшафтів і диференційовано для різних типів ландшафтів розробити зональні системи лісомеліоративних заходів, технології створення лісів різного цільового призначення для ефективного захисту земель від водної й вітрової ерозії, поліпшення стану водних ресурсів, запобігання процесам опустелювання й збереження біорізноманіття.

Велике занепокоєння викликає стан захисних лісових смуг, загальна площа яких неупинно зменшується. Це пов'язане з відсутністю на сьогоднішній час належного державного контролю за їх збереженням і відповідного нормативно-правового механізму щодо їх утримання.

Назріла гостра необхідність розроблення Концепції з агролісомеліорації в Україні на період до 2030 р. із залученням відповідних науково-дослідних установ системи НАНУ, НААНУ, а також міністерств та відомств.

Останнім часом точаться дискусії щодо доцільності створення нових лісів у Степу, оскільки зростання рівня лісистості у цій природній зоні начебто призведе до збіднення фауністичного і флористичного різноманіття і загрожуватиме існуванню червонокнижних видів. Стосовно цього зазначимо, що лісистість Степу в минулі століття була у декілька разів більшою. Проте ліси росли тут не повсюдно, а лише на певних ділянках – переважно в долинах рік, ефективно захищаючи їх від замулювання, а також у балках, інших зниженнях рельєфу.

Спираючись на ідеї В.В. Докучаєва, Г.М. Висоцького, зважаючи на вкрай велику розораність земель, зменшення родючості ґрунтів, зникнення багатьох малих річок та ефективний меліоративний вплив лісів, необхідно провести дослідження щодо уточнення регіональних нормативів лісистості й визначення структури лісів і захисних лісових смуг. Заліснювати слід лише ті землі, які є лісопридатними і не включені до переліку об'єктів як цінні фауністичні та флористичні комплекси, що підлягають чи можуть підлягати охороні.

При виконанні завдань, пов'язаних із лісовідновленням і лісорозведенням, необхідно враховувати наукові розробки щодо окремих видів районувань території України – лісокліматичного, лісогосподарського, лісонасінневого та агролісомеліоративного.

У зв'язку зі змінами клімату доцільно провести поглиблені дослідження щодо уточнень і деталізації цих видів районувань, виділення в них дрібніших таксонів для якомога повнішого врахування локальних природних особливостей.

При веденні лісового господарства слід враховувати вікову структуру лісового фонду України. Наявні матеріали свідчать, що розподіл площ деревостанів основних лісоутворюючих порід за групами віку характеризується істотною нерівномірністю та розбалансованістю. Так, молодняки та середньовікові насадження ростуть відповідно

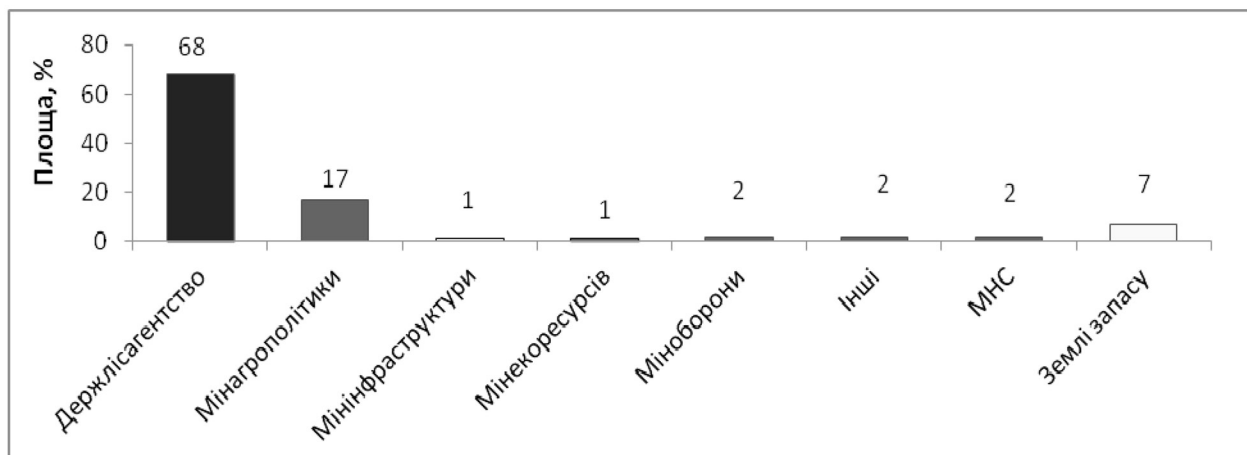

Рисунок 3. Розподіл загальної площі земель лісового фонду України за відомчою підпорядкованістю

на 31% і 45% загальної площі вкритих лісовою рослинністю земель України, пристигаючі насадження - на 13%, стиглі й перестійні - лише на 11% загальної площі. Стосовно соснових насаджень нерівномірність ще контрастніша: молодняки ростуть на 44,3% загальної площі, середньовікові насадження - на 38%, пристигаючі - на 13,4%, а стиглі і перестійні займають лише 4,3%. У Запорізькій і Миколаївській областях ростуть лише молодняки та середньовікові соснові насадження, а пристигаючі та стиглі сосняки взагалі відсутні. Переважання молодняків у віковій структурі лісів України є результатом широкомасштабного лісовідтворення на місці насаджень, зрубаних у період відбудови господарства після Великої вітчизняної війни.

За існуючої вікової структури насаджень не можливо вести господарство на принципах сталого розвитку. Без проведення відповідних радикальних заходів вже в найближчі два-три десятиріччя в багатьох регіонах може створиться напружена ситуація, спричинена накопиченням стиглих і перестійних лісів. Це призведе до погіршення стану та ослаблення багатограних екологічних функцій лісів.

Тому доцільно розробити і затвердити перелік першочергових заходів щодо оптимізації вікової структури лісового фонду України з урахуванням сучасних міжнародних вимог.

Для ведення лісового господарства ліси надані державою у постійне користування підприємствам, установам і організаціям кількох десятків міністерств і відомств [7] (рис. 3).

При такій великій кількості лісокористувачів ускладнюється реалізація державної лісової політики в Україні. Згідно Лісового кодексу України [8] загальний контроль за веденням лісового господарства України покладено на Держлісагентство України і його органи на місцях. Проте здійснювати цей контроль при чинній

нормативно-правовій базі дуже складно. Це потребує внесення відповідних змін та доповнень до Лісового кодексу.

Стан лісів, що перебувають у підпорядкуванні Держлісагентства є найкращим, оскільки господарство в них ведеться найефективніше. Тому доцільно всі ліси України підпорядкувати Держлісагентству як центральному органу виконавчої влади з питань лісового господарства у сфері лісових відносин.

В Україні відбуваються позитивні зрушення щодо реалізації ідеї ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку. Тому еколого-ресурсний потенціал лісів неупинно зростає. Так, загальний запас деревини у лісах України за останні 50 років збільшився у 3 рази – з 0,7 до 2,1 млрд м³. Обсяги створення лісів за останні роки перевищують площу щорічних суцільних зрубів у 1,3 – 1,8 рази. Середній приріст деревини сягає 35 млн/м³ на рік, а його використання у процесі лісокористування становить лише 40 – 45 %, що є одним із найнижчих показників у Європі. Цей показник, зокрема, у Швейцарії перевищує 80 %, Австрії, Швеції, Польщі, Фінляндії – 70%, Франції – 60% [7].

Проте сучасний стан лісів України все ще недостатньо задовільний: використання лісами потенційної родючості ґрунтів рідко перевищує 70%, на певних площах відбувається негативна зміна порід і різке ослаблення деревостанів, особливо похідних ялиників Карпат, створених на місцях, придатних для формування букових і дубових деревостанів, а також сосняків, що ростуть на староорних землях, меліорованих землях Полісся, піщаних терасах Нижнього Дніпра тощо.

Все ще недостатньо широко впроваджуються поступові та вибіркові системи рубок, природоохоронні технології, в т.ч. у гірських умовах Карпат із використанням повітряно-трелювальних установок. Потребують подальшого дослідження проблеми, пов'язані з розробкою програмно-цілевих методів лісовирощування, еколо-

гічно орієнтованих технологій і систем лісогосподарських заходів, спрямованих на збереження і відновлення природних лісостанів, їх біорізноманіття.

Активізація процесів ослаблення лісів, пов'язаних із антропогенним впливом, зумовлює необхідність розробки нової концепції поліфункціональної ролі лісів у сучасних умовах, яка б урахувала необхідність удосконалення нормативів природокористування для всіх рівнів управління і спиралася на чіткі діагностичні показники трансформації лісових екосистем залежно від їх структурно-функціональної організації та видів антропогенного впливу.

Однією з важливих проблем, до вирішення якої необхідно також приступити, – розробка нормативної бази щодо переходу на водозбірно-ландшафтні принципи лісогосподарювання. У рекомендаціях IX Всесвітнього лісового конгресу (Мехіко, 1985) вперше було визнано, що первинною одиницею ведення лісового господарства є елементарний водозбір. Ця ідея тісно переплітається з принципами сталого розвитку лісового господарства.

На жаль, при організації лісового господарства і при лісовпорядкуванні водозбір ще не став первинною територіальною одиницею, в рамках якого необхідна організація лісокористування. Немає поки що офіційних нормативів, які визначали б мінімальну площу водозбору як господарської

одиниці залежно від природної зони і стану лісового покриву.

На основі планування господарства, починаючи з елементарного водозбору, відкриваються широкі можливості у розробленні взаємопогоджених із загальною стратегією природокористування систем лісогосподарювання. У перспективі необхідно поступово переходити на принципи господарювання з урахуванням типів водозборів та їх ієрархічної супідрядності. Це потребує розробки нової нормативно-законодавчої бази всієї системи природокористування.

Перехід на організацію лісокористування за водозбірним принципом – завдання на перспективу. Проте вже зараз необхідно закладати основи водозбірно-ландшафтного лісівництва. Ця проблема має міжгалузевий характер і може бути вирішена тільки на державному рівні. Необхідно також розробити пакет відповідних нормативно-законодавчих документів, які б регламентували господарську діяльність в умовах змін форм власності на землю та переходу до багатокладного виробництва.

Отже, сучасний стан лісів та лісового господарства України свідчить про гостру необхідність розроблення нових основ екологічного лісокористування, які б враховували необхідність різнопланового і цільового використання лісів, підвищення їх стійкості та посилення еколого-захисних функцій, а також активного впровадження міжнародних принципів сталого управління лісами.

1. Бялович Ю. П. Нормативы оптимальной лесистости равнинной части УССР // Лесоводство и агролесомелиорация. – К.: Урожай, 1972. – Вып. 28. – С. 54 – 65.
2. Букиша І.Ф., Бутрим О.В., Пастернак В.П. Інвентаризація парникових газів у секторі землекористування та лісового господарства. – Харків: ХНАУ, 2008. – 232 с.
3. Генсірук С.А. Ліси України / АН України. РПС України. МО України. Львів. лісотехн. ін-т; Відп. ред. П.С. Погребняк, В.І. Чопик. – К.: Наук. думка, 1992. – 408 с.
4. Довідник з агролісомеліорації / За ред. П.С.Пастернака Друге видання, перероблене і доповнене. – К.: «Урожай», 1988. – 285 с.
5. Коптев В.И. Расчет нормативов полезачитной лесистости на неорошаемых землях Украины // Лесоводство и агролесомелиорация. – К.: Урожай, 1972. – Вып. 29. – С. 9 – 13.
6. Лишенко А.А. Расчет нормативов лесных полос в массивах орошения юга УССР // Лесоводство и агролесомелиорация. – К.: Урожай, 1972. – Вып. 29. – С. 13 – 18.
7. Лісове господарство України. – К.: Державне агентство лісових ресурсів України. – 2011. – 36 с.
8. Лісовий Кодекс України (в редакції Закону №3404-IV від 08.02.2006, ВВР, 2006, №21, ст.170).
9. Ромашов Н. В. Расчет нормативов лесов зеленых зон для городов и промышленных центров Украинской ССР // Лесоводство и агролесомелиорация. – К., 1972. – Вып. 29. – С. 28 – 35.
10. Ткач В.П., Букиша И.Ф. Леса и лесное хозяйство Украины: проблемы научного обеспечения устойчивого развития // Materialele Simpozionului internațional “Dezvoltarea durabilă a sectorului forestier – noi obiective și priorități”. – Chisinau, 17-19 noiembrie 2011. – P. 95 – 101.
11. Ткач В.П. Заплавні ліси України. – Харків: Право, 1999. – 368 с.
12. Ткач В.П., Мшикова В.Л. Сучасні проблеми оптимізації лісистості України // Лісівництво і агролісомеліорація. – Харків: УкрНДЛГА, 2008. – Вип. 113. – С. 8 – 13.
13. Чернышов А.А. Об оптимальной противозероизонной лесистости равнинных районов УССР // Лесоводство и агролесомелиорация. – К., 1972. – Вып. 29. – С. 18 – 28.
14. Forest Resources of Europe, CIS, North America, Australia, Japan and New Zealand. Main Report. UN-ECE - Geneva. - 2000. - 467 p.